

İMÂMİYE ŞİASININ KİRÂAT FARKLILIKLARI VE KUR'ÂN'A İLAVELERİ ^{1/()}

Meir M. BAR-ASHER

Çev. Ömer KARA - Mehmet DAĞ (**)

1. ÖN BİLGİLER

I. Goldziher, *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung* adlı köklü çalışmasında genel itibariyle Müslümanların Kur'an'a yapmış oldukları tefsir çalışmalarında² ve özel de ise İmamiye Şiasının tefsirlerinde³ yer alan Kur'an'ın resmî (canonical) nüshalara ait kırâat farklılıklarının (kırâ'ât/ قرات) önemini detaylı bir şekilde anlatmıştır. Daha sonraki eserlerde olduğu gibi (örneğin J. Eli-

1) Bu makalenin birinci bölümü, doktora tezimin bölümlerinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bir versiyonudur. (Kısaltmalar listesinde BS maddesine bkz.) İkinci bölümde yer alan Şia Kırâatlerinin listesi, ilk defa burada yayınlanmaktadır. Bu makalenin ilk taslağını okuyan ve değerli mütealalarda bulunan Prof. E. Kohlberg'e şükranlarını arzetmek istiyorum. Ayrıca ilave listedeki 1,25,35, 45 ve 54 Kırâat farklılıklarına dikkatlerimi çektiğinden dolayı da kendisine teşekkür ediyorum. Aynı zamanda bu makaleyi İbraniceden çevirme konusunda yardımlarını gördüğüm Dr. T. İlan'a da müteşekkirim

Bu makalede iktibas edilen Kurân âyetlerinin İngilizce tercümesi, A. Arberry'nin *The Koran Interpreted*, Oxford University Press, 1983 (2. Baskı'den alınmıştır. Âyetler, hem yaygın Mısır baskısının, hem de G. Flügel'in baskısının numaralandırma sistemiyle verilmiştir. İkisinin farklılaştığı yerlerde Mısır baskısı ilk; Flügel'ininki ise ikinci olarak zikredilmiştir. Diğer kaynaklardan iktibaslarda kaynak isminin kısaltmasından sonra yer alan ilk numara, cilt (veya bölüm-bölmümlere ayrılan çalışmalarda); ikincisi, sayfa; üçüncüsü ise (numaralı rivâyetlere bölünmüş eserlerde) rivâyet numarasını veya (diğer eserlerde) satır numarasını göstermektedir.

* Bu makalenin orijinal ismi, "*Variant readings and Additions of The İmami-Şi'a to the Qur'an*" olup İsrail Oriental Studies, vol. XIII, Leiden, 1993, s. 39-74'de yayınlanmıştır. Yazarın arapça aslındaki (cim) harfini makalesinde (Ğ) ile karşılaşması (Cafer, Çcafer gibi) tercemede aslına irca edildi. Ayrıca transcript sistemi hem çok titiz bir şekilde uygulanmadı; hem de akademik geleneğimize uyarlandı.

** Ömer Kara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi; Mehmed. Dağ: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi.

2) Rich., s. 1-54.

3) Rich., s. 279-285

4) "The 'Shi'ite Qur'an', a Reconsideration of Goldziher's Interpretation", Arabia, cilt, 16 (1969), s.15-24.

ash⁴, E. Kohlberg⁵ ve Mahmud Ayoub⁶) bu eserde de, Şia'nın alternatif ve müstakil kırâat farklılıklarını sunduğu Kur'an âyetlerinden örnekler gösterilmektedir. Ne yazık ki bildiğim kadarıyla tüm bu şif kırâat varyantlarını tek bir eserde toplamak için kapsamlı bir girişim bu güne kadar yapılmamıştır. Bu makalenin gayesi, kısmen bu gediği kapatmaktır. Bu çalışma, hem Kur'an metnine ilgi duyan bilim adamları hem de genelde Kur'an Tefsiri özelde ise Mezhebi tefsirlerle uğraşanlar için fayda sağlayacaktır. Burada yayınlanan liste, A. Jeffery'nin *Materals for the History of the Text of the Qur'an* adlı mükemmel ve önemli çalışmasını tamamlamaktadır. Jeffery'nin çalışması, farklı kaynaklardan toplanılan resmi Kur'an metnine yerleştirilen farklı okumalarını ihtiva etmektedir ki; bunlar, çoğunlukla Sünnî kaynaklıdır; Şianın Kırâatleri ise çoğunlukla göz ardı edilmiştir.

Makale, iki kısma ayrılmıştır Birinci kısım (2-6 kısımlar), İmamiye Şia'sının Kur'an'ın resmi metnine ilave ettikleri kırâat varyantlarına rehberlik edecek bir kaç temel prensibin tartışmasına tahsis edilmiştir: Kırâat varyantlarının tabiatı, resmi metin karşısında konumları vs. İkinci kısım, Şif Kırâat farklılıklarının bir listesini içermektedir. Bu liste özet bir tablo şeklinde sunulmuştur; resmi âyetler sayfanın bir kenarında İmamiye Şiasının kırâat versiyonu ise diğer bir kenarında verilmiştir. Her bir Şia kırâatını, kendisinin geçtiği kaynakların bir iktibası; metnin tartışıldığı modern literatüre ait referanslar ve İmamiye Şiasının kırâat versiyonunun ötesindeki doktrini açıklayan kısa notlar izlemiştir.

Bu listenin sadece özel Şif karakteri taşıyan varyantları ihtiva ettiğini burada vurgulamak gerekmektedir. Şif Kur'an Tefsirlerinde geçen diğer kırâat farklılıkları bu listeye dahil edilmemiştir⁷.

Kırâat farklılıklarının ve eklemelerinin toplandığı kaynaklar, her şeyin başında bize kadar intikal eden ilk Şif Kur'an tefsirleridir. Bunlar, ilk yerde Ali b. İbrahim el-Kummî, Furât b. Furât b. İbrahim el-Kûfî, Ebu'n-Nadr Muhammed b. Mesud el-Ay-yâşi (bu üçü, 3./9. asırda yetişmişlerdir); Muhammed b. İbrahim b. Ca'fer en-Nu'manî (ö.360/971);⁸ Buveyhid döneminin sonundaki en büyük İmamiye alimle-

5) Kısaltmalar listesindeki KQ maddesindeki makalesine bkz.

6) "The Speaking Quran and the Silent Qur'an: A study of the principles and Development of İmâmî Tafsîr"; ed. Andrew Rippin, *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an* içinde, Oxford University Press, 1988, s.177-98.

7) Örneğin 43/57. âyetteki yasiddün kelimesinin yerine yeduğğun ('bağırmaq', 'kargaşa çıkarmak') kırâatı gibi bir değiştirme: Ve lemmâ duribe 'bnü meryeme meselen izâ kavmüke minhü yasiddün ("Ve Meryemin oğlu bir örnek olarak ortaya konunca senin kavmin buna karşı bağırıp çağırmağa başladı.") (TQ, 2,286; TF, 403, 12) veya 1/7, âyetteki Ve le'd-dâllîn (...sapanların değil) yerine Ve gayri'd-dâllîn (Örneğin bkz. T'A, 1,24,28), bunlar, Şif doktrini ile ilişkisi olmayan kırâat farklılıklarıdır.

8) Son dört mevsim tefsircinin tefsirler ve eserleri için detaylı bir mülâhaza için bkz. s. 35-68.

rinden biri olan Ebu Ca'fer et- Tûsî (ö. 460/1067) ve Ebu Ali el-Fadl b. Hasan et-Tabresî (ö. 584/1153). Ayrıca diğer Tefsir-dışı ve bununla beraber bir çok tefsir malzemesini içeren ilk İmamiye yazmaları da, kullanıldı. Bunlarla ilgili olarak Muhammed b. Hasan es-Saffâr el-Kummî (ö. 290/903)'nin *Besâiru'd-Darâcât*'i ve Ebu Ca'fer Muhammed b. Yakup el-Kuleynî (ö. 329/941)'nin *el-Kâfi*'si özellikle zikredilmektedir. Nihâyet Haşim el-Bahrânî (ö.1107/1693 veya 1109/1697)'in *Tefsiru'l-Burhân*'ı, Muhammed b. Murtaza ('Muhsin el-Feyz) el-Kâsânî. (ö. 1091/1680)'nin *Tefsîru's-Sâfi*'si ve derleme eserlerin en önemlisi olan Muhammed b. Bakır el-Mağlisî (ö. 1110/1700)'nin *Bihâru'l-Envâr*'ı gibi tefsir yazmaları dahil son dönem İmamiye çalışmalarına da müracat edildi.

Karşılaştırma maksadıyla müracat edilen temel Sünnî kaynaklar, Kur'an üzerine yapılan en önemli tefsir kitaplarıdır. Bunlar, yukarıda zikredilen Jeffery'nin eserine referanslarla desteklenmiştir. Bu karşılaştırmanın, metne ilave edilen tipik Şii kırâat farklılıklarının çok nadiren Şia'nın dışındakiler tarafından iktibasını gösterdiğini vurgulamak gerekir⁹.

2. KİRÂAT VERSİYONLARININ VE EKLEMELERİN DEĞİŞİK FORMLARI

14. Yüzyılın ortalarına kadar İmamiye Şiasının bir çok alimi, Kur'an'ın tamamlanmadığı/eksik olduğu görüşünü benimsemektedir. İmamiye Şiasının Kur'anın resmî metninin tasvip etmediğini iddia ettiği esas formlardan biri, Kur'an'da bir kaç düzine âyetin alternatif versiyonu olduğuna işaret etmektir. Bir çok müslüman tarafından kutsal sayılan metin yani *Mushafu Osman* / *مصحف عثمان* ("Osman Nüshası"-Halife Osman b. Affan (ö.35/656)'dan sonra isimlendirilmiştir. İslam geleneği, onun edisyonunu kendisine hamletmektedir.), Şia tarafından taraflı ve kesinlikle Şii karşıtı olarak görülmektedir. Bu halife ve onun arkadaşları Şia tarafından iddia edildiği gibi Hz. Muhammed'e vahyedilen resmi metinden Şii meşruiyetinin tüm izlerini yani Hz. Peygamberin ailesine (*ehl-i beyt* / *اهل بيت*) ve onun varisleri Şii İmamlara; ayrıca İslam ümmeti üzerinde Şia üstünlüğüne ve malum Şii doktrinine ait tüm referansları ihrac etme eğilimindedirler. Vahyedilen 'orjinal' metin, Şianın nazarında bu şekilde meydana getirilen tahrifleri düzeltme yönünde bir adımdır.

Kırâatlerin farklı tiplerini sunmadan önce 4/10. asrın sonlarından başlayarak Buveyhid hanedanının (334/945-447/1055) kurulmasından sonra 20-30 yıl içinde İmamiye Şiasının durumunda bir takım doktrinel değişimler oluşmaya başladı. Buveyhid hanedanının hakimiyet dönemi, önceki tarihi sürekli baskı ve zulümlerle

9) Örnek olarak bkz. İlave listede yer alan 7 ,11, 22 ve 27.

damgalı olan İmamiye Şiasının altın bir dönemini meydana getirmiştir. Buveyhidlerin hükmü altında İmamiye Şiasına yüklenen meşruiyet, İmamiye doktrinindeki kapsamlı dahili yeniliklerin yanında 'Hz. Osman nüshasının eksik olduğu' şeklindeki görüşten tedricî bir reddi içine alan önemli bir kültürel dönüm noktası meydana getirdi¹⁰.

Şianın benimsediği Kur'an metnine yapılan bir takım eklemeler ve kırâat farklılıkları, tip olarak bir kaç kategoriye ayrılabilir:

A. BİR KELİMENİN KÜÇÜK ÇAPLI DEĞİŞİMİ: BİR HARFİN BAŞKASIYLA DEĞİŞİMİ VEYA EKLENMESİ VE/VEYA SESLENDİRMEİNİN (HAREKE) DEĞİŞİMİ

Hz. Osman nüshasında 45/29 (28). âyetinde '*Hazâ kitâbuna yentiku aleyküm bi'l-hakk...* / هذا كتابنا ينطق عليكم بالحق' ("Bu, size hakkı söyleyen kitabımızdır....") versiyonunun yerine İmamiye kırâatı '*Hâzâ bi kitabînâ yentiku aleyküm bi'l-hakk...*' ("Kitapla hakkı size söyleyen bu kimseler [yani Muhammed veya İmalar]"/ هذا بكتابنا ينطق عليكم بالحق) şeklini öne sürer¹¹. Benzer bir örnek 78/40 (41). yette teklif edilen farklı kırâattir. Resmi nüshada geçen... *Ve yekülül-kâfirû yâ leytenî küntü türâben* / ويقول الكافر يا ليتني كنت ترابا ("Ve kafir keşke toprak olsaydım diyecek") kırâatının yerine bazı imamiye rivayetleri, *türâbiyyen* varyantını öne sürmektedir¹². Resmi metne göre kıyamet gününde ümitsiz kafirin isteği toprağa dönüşmek (*türâben/ ترابا*) iken bu farklı kırâat onun gerçekte bir Şiî olmayı (*turâbiyyen/ ترايبا*) umduğunu öne sürmektedir. Bu [*turabi*] kelimesi, Şiîler tarafından kendilerini refere etmek için kullanılan bir terimdir. Çünkü Hz. Ali'nin lakablarından birisi, *Ebû Turâb* (ابو تراب) dir¹³. Ne var ki bir çok tefsir geleneğinde *turâbiyyen* terimi, kesinlikle alternatif bir kırâat değil, *turâben*'in bir tefsiri olarak sunulduğunun vurgulanması gerekir¹⁴.

10) Buveyhiler döneminde Şia'da meydana gelen bir takım değişiklikler BS, 3. bölüm, s. 69-82.'de inceledim.

11) TQ, 2, 295, 14. Bu değişimin tabiatı, bütünlüğü içerisinde bu rivâyeti nakleden Goldziher (Rich, s. 281) tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir.

12) Örnek olarak bkz., TN, 227,17-18. Burada açık bir şekilde bu âyetteki bu versiyonun *turâben* şeklinde değiştirildiğini/tahrif edildiğini (fe herrafulûha ifade etmektedir. Karş. Bu rivâyet, gelecek dipnotta zikredilen makalesinde Kohlberg tarafından delil gösterilmiştir. (s.351).

13) Bu adlandırma ve onun farklı yorumları için bkz. E. Kohlberg, 'EbûTurâb', KB, VI bölüm, s. 347-352.(=Bulletin of the School of Oriental and African Studies, cilt. 41/2 1978).

14) Örnek olarak bkz. TQ, 2, 402, 14-15: S,2,783,5-11; B,4,423,1-3 ve ayrıca Kohlberg, a.g.e., s.251.

B. BİR KELİMENİN BİR BAŞKASI İLE DEĞİŞTİRİLMESİ

Bu tür değiştirmenin en güzel örneği, *eimme/ائمة* ('İmamlar') kelimesinin resmi metinde geçen *ümme / امة* ('ümme'/'kavim') kelimesinin yerine getirilmesidir. Bu, Kur'ân metnine imamet doktrininin sokulması için yapılmaktadır. Örneğin 3.110 (106) âyetteki *Küntüm hayre ümmetin uhricet li'n-nass.../ كنتم خير أمة أخرجت للناس...* ("Siz insanlar içinden çıkarılmış en iyi ümmetsiniz....") yerine İmamiye geleneği *Küntüm hayre e'immetin* ("Siz en iyi imamlarsınız") şekli-ni okumaktadır¹⁵.

C. KELİME SIRASININ YENİDEN DÜZENLENMESİ

Bir çok İmamiye müfessiri, *e fe men kâne 'ala beyyinetin min rabih ve yet-lûhu şahidun minhu ve min kablihi kitâbu Musâ imâmen ve rahmeten.../ قبله كتاب موسي إماما ورحمة افمن كان علي بينة من ربه ويتلوه شاهد منه ومن* ("Rabbın tarafın-dan gelmiş açık bir delile dayanan ve kendisini Rabbinden bir şahidin izlediği; ayrı-ca kendisinden önce bir önder ve rahmet olarak Mu'sanın kitabı elinde bulunan kim-se...") şeklindeki 11/17. âyetinin tahrifin bir örneği olduğuna dikkat çeker. Onlara göre, Kur'ân'ın "orjinal" versiyonunda bu âyet, aşağıdaki sırayla meydana gelmektedir: *Ve yetlûhu şahidun minhu imâmen ve rahmeten* (ويتلوه شاهد منه إماما ورحمة) İki âyet arasındaki anlam farkı, Ehl-i Sünnet versiyonunda *imamen ve rahmeten/ شاهد منه إماما ورحمة* ibaresinin kendisinden önce geçen şahidun *minhu* (شاهد منه) ibaresinden tamamen bağımsız olmasıdır; Şia geleneğine göre ise bu, Hz. Ali ile iliřkilidir¹⁶.

D- KELİME EKLENMESİ

İmamiye geleneği, bazı ibarelerin kasden Sünniler tarafından Kur'ân'dan ı- karıldıklarını benimsemektedir. Bunlarla ilgili iki kelime grubu özellikle yaygındır:

a) *fi'Ali* (في علي) ("Ali hakkında")¹⁷

b) *ÂluMuhammed* (آل محمد) ("Muhammed'in ailesi") veya bazen *âlu Muham-med hakkühüm* (آل محمد حقهم) (Muhammed ailesinin hakları). Bu ibareler, genel-likle Kur'ânda sık sık zikredilen *z-l-m* (ظ-ل-م) ('adaletsizlik yapmak' 'zulmetmek') kökünden çıkarılan fiillerin nesnesi olarak geçer. Bu ilavelerle, Kur'ân'ın bazı âyet-

15) Bkz. İlave listedeki kaynaklar, no: 9.

16) Bkz. TN, 27, 9-12, Burası, bu tefsiri öne sürülen değiştirmeyle uzlaştırmaktadır; ayrıca benzer bir şekilde T'A, 1, 142, 12; karş. TQ, 1,324, 14, Burada da bu âyeti te'hir fi'tte'lif (sonraki bir telif için bir örnek olarak zikreder; fakat onu tamamen sahte olmakla vasıflamaz.

17) Bkz. 1,3,4, 12,14,15,,20,28,49,50,51 ve 55 ilave listede ve de Goldziher, Rich., s.285.

lerinde zikredilen zulüm eylemlerinin tarafsız olmadığı; bilakis özellikle Hz. Peygamberin ailesi ve onun evlatları yani Şia'nın kendisi haklarının gaspedilmesine refere ettiğini gösterdiği kastedilmektedir¹⁸.

Kelime eklemesi yoluyla veya müfessirlerin yaptığı gibi, cemedanlar tarafından 'ihmal edilen' kelimeleri ekleyerek 'orjinal' metnin 'tashihi' yoluyla metinden anlaşılabilirliği diğer tipik İmamiye doktrinleri için de aynı şey söylenebilir. Bu yüzden Kur'an'ın bir kaç âyetinde *fi velâyeti Alî* (في ولاية علي) kelimeleri, *velâyet* ولاية ("loyalty [to house of Alî]") görevinin okunması için Şii müfessirler tarafından metne eklenmiştir¹⁹. Mut'a âyetine (4/24(28)) *İlâ ecelin müsemmen/ إلى أجل مسمى* ("belirlenen bir zamana kadar") kelimelerin eklemesi de buna benzemektedir. Bu eklemeye zevk evliliğinin (nikahu'l-mut'a) geçici tabiatını göstermektedir ki bu, Ehl-i Sünnet ve Şia arasında tarih boyunca anlaşmazlık bulunan bir konudur²⁰.

Ayrıca Şia tarafından öne sürülen kırâat farklılıklarının ve eklemelerin alanının sınırlı olduğu ifade edilmelidir. Onlar, tam bir âyet ortaya koymazlar; fakat yaptıkları şey, sadece sınırlı sayıdaki kelimelerin eklenmesi ve değiştirilmesinden ibarettir. Bununla beraber bu prensibin bir istisnası mevcuttur. Hz. Osman nüshasında mevcut olan bir âyet, bazı kaynaklarda başka biriyle değiştirilmiştir. Söz konusu âyet, *Ve enzir aşireteke'l-akrebin / وانذ عشيرتك الأقربين* ("kendi kabileni ve yakın akrabalarını uyar.") [26/214] âyetidir. TQ'da Cafer es-Sadık ismiyle geçen bir rivâyet, Semadan inen orjinal âyetin *Ve rahtake minhum el-Muhlisûn / ورمطك منهم المخلصون*

("ve en ihlaslı şahsiyetler, onların arasındadır.") âyeti olduğunu ifade etmektedir. Bu rivayetteki ibarelerin resmi âyetin bir değişik versiyonu mu yoksa sadece bu âyete bir eklemeye mi olduğu açık değil iken TQ'da geçen Ebu Carud ismiyle rivâyet edilen başka bir Şii rivâyetinde²¹ resmi âyet, tamamen atılmış, ve sadece *Ve rahtake minhüm el-muhlisûn* ifadeleri hiç bir eklemeye yorum yapmadan nakledilmiştir. Diğer taraftan TF'de yukarıda zikredilen iki âyeti birbirine bağlayan üçüncü bir versiyon sunulmaktadır. Bu son metnin; kabul edilen diğer iki metni bir uzlaştırma eğilimini temsil ettiği ortaya çıkmaktadır²².

18) Bkz. 2,16,221,32, 34, 41 ve 47 ilave listede ve Goldziher, a.e., a.

19) Bkz. 17, 33, 42, 45, 53 ve 54 ilave listede.

20) Son zamanlarda bu meseleyle A. Gribetz, *Strange bedfellows: Mut'at al-Nisa and Mut'at al-Hajj-A Study Based on Sunni and Shi'i Sources of Tafsir, Hadith and Fiqh* (Doktora tezi), Jerusalem, 1991. Bu âyetin metin varyantları bu tezin s. 65-67 ve 171-173. sahifelerinde detaylı bir şekilde tartışılmıştır. Ayrıca bkz. Blachere, Fransızca Kur'an Tercemesinde (BC, s. 109, bu âyeti hem Sünni hem de Şii'lere göre anlatmaktadır., a.e., s.108.

21) Zeydî-Cârudî hakkında TQ'da geçen materyal hakkında bkz. BS. s.50-56.

22) Bunun için ilave listedeki kaynaklara bkz. no 40.

3- KİRÂAT FARKLILIKLARI İLE TEFSİRİ EKLEMELERİN ARASI NASIL AYRILACAK?

Kırâat farklılıklarıyla müfessirlerin tefsiri ilaveleri arasındaki fark ve bunların kaynakları, temelde terminolojiye dayanmaktadır. Müfessir, bir Kur'ân âyeti hakkında öne sürdüğü Şîf versiyonunun bulunduğu bir çok yerde bunu tipik formülleri kullanarak yapmaktadır. Bu Şîf versiyon şu tür ifadelerden sonra yer almaktadır: *nezele Cibril/Cibrail bi hâzihi'l-âye hâkeza/هكذا* ("bu âyet [baş melek] Cebrail tarafından bu şekilde inzal edilmiştir");²³ *hakeza nezelet/هكذا نزلت* ("[Bu âyet] bu şekilde inzal edilmiştir.");²⁴ Veya bu kırâat versiyonunun İmamlardan birinin kırâatı olduğunun ileri sürüldüğü açıkça ifade edilmektedir.²⁵ Bazen Sünnîler tarafından korunan özel Kur'ân pasajlarının sahih olmadığını ifade etmek için daha kuvvetli ibareler kullanılmaktadır. Bunlar, olumsuz anlamda formülize edilmiş olan şu tür ifadeleri içermektedir. .... *ala hilafı ma enzelellah/علي خلاف ما أنزل الله* ("[resmi formuyla âyet] vahyedildiği forma ters düşmektedir")²⁶ veya *fimâ hurriye min Kitabillah/من كتاب الله فيما حرف* ("[Bu âyet], Allah'ın kitabında değiştirilen/tahrif edilenlerden biridir.)²⁷ vb.

Yukarıda zikredilenlere benzer tipik ifadelerin yokluğuna rağmen kesin delillerin yokluğundan zikredilen değişikliğin sırf bir yorum mu yoksa bu tefsirin gerçekte resmi metne eklenmiş alternatif bir kırâat mı olduğuna karar vermek zordur. Böyle muğlak bir durumun en güzel örneği 81/8-9 *ve ize'l-mevûdetü süilet bi eyyi zenbin kutilet/ذنب قتلت وإذا المؤمنة سئلت بأي* ([Diri Diri] gömülen çocuğa 'hangi gü nahnın sebebiyle öldürüldün, diye sorulacak') âyetlerinin tefsirinde mevcuttur. Bu âyetleri, *mev'ûde مؤودة* ("gömülen çocuk") (yani İslam öncesi diri diri gömme adeti) ile ilişkili olarak açıklama yerine *mevedde/وأد* ("sevgi") yani Hz. Peygamberin ailesini ve İmamları sevmeye sorumluluğu ile ilişkili olarak anlaşılmalıdır.²⁸ Bununla birlikte bir rivâyette âyet, bir Şîf kırâat varyantının sunumunda yaygın olan herhangi bir formül/klişe kullanmaksızın *mevedde/مودة* ile ilişki kurularak tefsir edilebile-

23) Bkz. TA, 2, 326, 28. Benzer versiyonlar için bkz a.e., 1, 45, 49 ve ayrıca TQ, 2, 111, 18.

24) Örnek olarak bkz. TQ, 1, 142,14; 1,297,16; 2,,21, 19.

25) Örnek olarak bkz. TA,, 1,194, 119; 1,195, 128; TQ, 1,389, 17.

26) Bkz. TQ, 1,10,3-16. Bu eser, 3/110 ve 25/74 gibi âyetleri örnek olarak nakletmektedir. Ayrıca bkz. TQ, 1,5'de editörün (Tayyib el-Musevî el-Cezâiri)notu.

27) Örnek olarak bkz: TQ,2,295,14.

28) Bkz. TQ, 2, 407, 10; TF, 541-542. Bununla birlikte diğer tefsirler arasında Kummi'nin de metnin açık anlamına velayetin mevcut olduğu bir rivayeti zikrettiği burada not edilmelidir.

ceği açık bir şekilde ifade edildiği için bu, bir kırâattan daha çok bir tefsire işaret olarak görülmektedir²⁹.

Metnin bir kırâat farklılığına mı yoksa bir tefsire mi referans gösterdiğine karar vermenin zor olduğu durumlara listede dikkat çekilmiştir.

4- İMAMİYE KUR'ÂN TEFSİRLERİNDE KIRÂAT FARKLILIKLARININ STATÜSÜ

Hz. Osman'ın Mushafının anti-Şîf özelliğine temayülünün ilk Şîf eleştirisi, kategoriktir; 3. kısmın başında zikredilen klişeler/formül ifadeler vahyedilen gerçek hakkında İmamiye müfessirleri tarafından delil olarak sunulmuştur. Bu ifadeler, öne sürülen İmamiye versiyonunun faziletini artırmanın ve böylece de Şîf inananlarının gözünde onun önemini altını çizmekle beraber aynı zamanda diğer okumaları yani Sünnî kırâatları reddetmeyi ve yok saymayı amaçlamaktadır. Sünnî metnin bu tür bir reddine dayanarak Şia'nın bu alternatif kırâatleri ve eklemeleri Kur'ân metnine sokmaları veya en azından dini kurallarını onlarla tamamlamaları ve/veya onları dinsel ayinlere sokuşturmaları beklenirdi; halbuki bildiğim kadarıyla vakıada İmamiye Şiası tarafında kendi kırâat farklılıklarının resmileştirilmesi yönünde hemen hemen hiç bir hareket meydana gelmemiştir³⁰. Bu kaidenin tek istisnası, Hindistan'ın Bankipur şehrinde 20. asrın başlarında keşfedilen yazma bir Kur'ân'ın, bazı ayetlerindeki Şîf alternatif versiyonların bulunmasının yanı sıra şu iki apokrif sureyi(=*suretu'l-velaye* [Ali'nin ailesine ait olan] "velâyet suresi"- ve *suretu'n-nureyn* (iki ışık [yani HZ. Muhammed ve Ali'nin] suresi) de içerdiğini yansıtan son bir teşebüstür³¹.

Şia tarafındaki bu tavır, bir paradoksu ihsas ettirmektedir. Bir taraftan Şiiler, gerçek Kur'ân metninin kendilerine bildirilenin olduğunu kesin olarak kabul ederken ne yazık ki diğer taraftan resmi Mushafı reddetmek şöyle dursun onu fiili olarak onaylamaktadırlar³².

Bu çelişki, Şiannın tipik bir özelliğidir. Şöyle ki, bir taraftan teorik doktrinal seviyede vazgeçilmez bir üstünlük konumu benimsenirken diğer taraftan saldırgan Sünnî çevreden gelebilecek olan sürekli bir zulüm korkusu pratik seviyede Hz. Osman

29) Bunu 'ya'ni muveddeten / مؤددة 'یعنی' şeklinde okuyan TF, 542'deki hadisten (buradaki son hadis) açık bir şekilde anlamak mümkündür. Ya'ni (=yani) kelimesinin kullanımı, bunun bir kırâat varyantı olmaktan daha çok bir tefsir olduğu gerçeğini vurgulamaktadır.

30) İki âyet, bu kaideden istisna edilebilir: Birincisinde (no:11), mut'a evliliğinin geçici tabiatı, ilâ ecelin müsemman (bkz. yukarıda 2.d bölümü) kelimelerinin eklenmesiyle ifade edilmektedir; ikincisinde ise (no:19) seslendirme, namaz öncesi anınmanın/ abdestin prensipleriyle ilgili Ehl-i Sunnet ve Şia arasındaki bir farka işaret edilmektedir.

31) Bu konuya 19. Yüzyılda bilim adamları tarafından daha önce dikkat çekilmiştir. Bu konunun bir özeti için bkz. Ms., s.32-33.

32) karşı. Goldhizer, Rich, s.281.

nüşhasının kabulünü içine alan pragmatik bir tavrın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Şif geleneğindeki bu gerilim ve paradoks, içinde imamiye varyantlarının zikredildiği bir çok tefsir rivâyetlerine de yansımıştır. Bu rivâyetlerin bir kısmında bir kişi, şu durumla karşılaşabilir: Malum bir imamın talebesi, İmamın huzurunda (resmi) Kur'ân'ı okuyor; fakat ansızın ihtilafli bir âyete geldiğinde kendisine o âyetin farklı bir versiyonda vahyedildiğini söyleyen bir imam tarafından, okuması kesiliyor. Bu durumda imam, 'sahih versiyonu yani Şif versiyonu okumaya başlıyor. Bununla birlikte Hz. Osman nüshasının önemini küçümseyen bu rivâyetlerin aksine diğerlerinde karşıt bir eğilim, sezilmektedir: Bir kimse Kur'ânı İmamların birinin huzurunda okuyor, âyetin Şif versiyonu kırâatını araya sokuşturuyor; bu noktada o, 'adil kurtarıcı' (*el-kâim*) Hz. Ali'nin malik olmasıyla özdeşleştirilen Kur'ân'ın gerçek versiyona (yani resmi versiyona) göre okuması için kendisine öğreten bir imam tarafından okuması kesiliyor. Bu tür rivâyetin tipik bir örneği, şudur:

Birisi, ben dinlerken (*ve ene esma'u*) Kur'ân'daki kelimele-ri/harfleri (*hurufen*) Ebu Abdillah'ın (Cafer Sadık) huzurunda geleneğe uymayacak şekilde (*leyse ala ma yekreuha'n-nas*) okuyordu³³. Said Ebu Abdillah: dur, bu kırâatten vazgeç (meh meh, kuffe an hazihî'l-kıraae), kaim gelinceye adet olduğu şekliyle oku, o geldiğinde Allahın kitabını olduğu şekliyle (*ala had-dihî*) okuyacak ve Alinin yazdığı kitabı meydana getirecek..."³⁴

Bu rivâyet Şia tarafından benimsenen yaygın görüşün, Osman nüshasının mükemmel olmadığını fakat dünya şia düşmanları tarafından -sünniler- yönetildiği müddetçe bir kimsenin kendi iradesinin aksine Sünnilerin resmi kitaplarını desteklemek zorunda olduğunu göstermektedir. Eskatolojik (kıyamet) çağda *kâim* ortaya çıkıp Şiaya yapılan yanlışları doğruladığı zaman Kur'ân'ın gerçek metin sorunu da halledilmiş olacaktır.

5- İMAMİYE'NİN FARKLI KİRÂATLERİ VE KİRÂAT'LER" SORUNU (NEZELE'L-KUR'ÂNU ALA SEBAT-İ EHRUFİN)

Şia tarafından kendi kırâat varyantlarına yüklenen üstünlük, "Kur'ân, yedi harf üzere indirilmiştir. Bunların herbiri, geçerlidir/sahihtir. *nezele'l-Kur'ânu ala seb'ati ehrufin: küllin şâfin kâfin.*" rivâyetine göre Sünnilerin iddiasında bunların konunun ne olduğu şeklinde başka bir zorluğu ortaya çıkarmaktadır. Bilindiği gibi çok erken zamanlarda bu rivâyet, Kur'ân'daki kırâat farklılıklarıyla bir ilişkisi vardı.; bunların hepsi eşit bir şekilde resmi mushaf olarak değerlendirilmişti³⁵. İlk bakışta Şi-

33) Konuşan, Salim b. Ebi Selma (ö. 137/754) dir; Kufeli Benü İc'in mevasıdır; Zeyne'l-Abidin, Bakur ve Sadık gibi imamlardan hadisler rivâyet eden bir ravidir (N, s. 188).

34) BD, 193, 3. Hadis küçük değişikliklerle K, 2, 633, 23 'de de bulunmaktadır.

35) Bu hadisteki ehruf kelimesi, kırâat kelimesinin eşanlamlısı olarak tefsir edilmektedir; karşı. Goldziher, Rich, s. 37 vd.

İlerin bu tefsiri reddettiği görülebilir; çünkü onlar, Kur'an'ın bir İmamiye-Şîi versiyonunun Hz. Muhammed'e Allah tarafından indirildiğine inanıyorlar ve bunu kabul ise diğer versiyonların sahih olduğunu kabul anlamına geliyor; böylece de kendi kırâatlerinin üstünlüğü ve ayrıcalığı yok edilmekten ve zayıflamaktan korunmaktadır. Ne var ki bu sorunda da Şîilerin ittifak halinde olmadığı görülmektedir. Dahası Şia'da bu konuda Şîi alimlerin Kur'an'ın bütünlüğü ile kırâat farklılıkları noktasındaki tavırları arasında doğrudan bir bağ olduğunu hissettiren iki zıt yaklaşımın mevcut olduğu görülmektedir. Büveyhiler-öncesi dönemde (3-4./9-10 asırlar), Şia Kur'an'ın tahrifi nazariyesini propaganda yaptığı zaman, Kur'an'ın alternatif versiyonlarına da katı bir tutum sergilenmiş; bunlar reddedilmiştir. Kuleyni tarafından hocası Ali b. İbrahim el-Kummi'den yaptığı bir rivâyette İmam (Cafer es-Sadık)a: "Halk Kur'an'ın yedi farklı kırâate göre (*ehruf*) indirildiğini söylüyor³⁶. [Bu, böyle midir?]" diye sorulunca Sadık, "[Hayır, bu] Allah'ın düşmanları, yalan söylüyor³⁷. Çünkü tek bir versiyona (*harf*) göre Allah tarafından [indirilmiştir.]" diye cevap vermiştir. Bakır'ın ismiyle fakat ilave tefsirle nakledilen benzer bir rivâyet şöyledir: "[Kırâatler arasındaki] farklılığın temeli, ravilere dayanır. (*ve lâkinne'l-ihtilâfe yeciü min kibeli'l-ruvât*)"³⁸

Diğer taraftan son dönemlerde Şia Kur'an'ın tahrif edildiğini ve bir başkasının benimsendiği şeklindeki görüşünden vazgeçmiş ve daha az militan olan bu konuda bir çok versiyonun bulunduğu şeklindeki görüşü benimsemiştir. Bu yeni tavrın en önemli temsilcisi, (yukarıda zikri geçen) Ebu Cafer et-Tüsîdir.

Kur'an Tefsirinin girişinde Tüsî, kırâatler sorununa değinmektedir. Yedi *ehruf* hakkında yukarıda zikredilen rivâyet nakleder ve selefleri gibi bunun farklı tefsirlerine işaret eder. Farklı versiyonlar konusuna geldiğinde şöyle der:

Biliniz ki, ashabımız arasında kabul gören görüş (*ale'l-urf min mezhebi ashabina*) Kur'an'ın Hz. Peygamber'e bir harf olarak indirilmiş olmasıdır (*bi harfin* (!))³⁹ *vahidin ala nebiyyin-vahidin*). Ancak kariler arasında dönüp dolaşan bir kırâatin caiz olduğunda (*ğayre ennehüm ala cevazi'l-kırâati bi ma yetdavelûhu'l-kurrâ*) ve bir kimse tercih ettiği bir kırâati seçme

36) K, 2, 630, 13. Bu muhteva burada da *ehruf* kelimesinin kırâatın bir eş anlamı olduğunu göstermektedir.

37) Bu, aynı zamanda emir kipi şeklinde de tercüme edilebilir: "Allah'ın düşmanlarının (bu sözlerin) yalanlayın (*kezzibu*)".

38) K, a. y., hadis no. 12. Ayrıca bkz. Muhammed b. Babaveyh, *Risale fi'l-i'tikadât*, s. 100, 1. 6-7; ve Ebu'l- Kasım el- Müsevî el-Hûî, *el-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*, s. 177. el-Hûî, (modern bir Şîi otoritesi) Kur'an'ın sadece bir sahih versiyonunun olduğu görüşünü de benimsemektedir.

39) Harf kelimesi, burada kontekse göre kırâat kelimesinin eş anlamlısı olarak terceme edilebilir. (Bkz. 35.not.)

konusunda özgür olduğunda icma etmişlerdir. Ayrıca özel bir kırâatin öğülmesini hoş karşılamamış (*ve kerihû tecvide kırâatin bi ayniha*) ve sadece tasvib gören bir kırâata [yani] kariler arasında onaylanan birisinin kırâatine izin vermişlerdir (*bel ecazû'l-kırâate bi'l-mûcez ellezi yecûzü beyne'l-kurrâ*)⁴⁰.

Buveyhiler dönemiyle başlayan Şîiler arasında süregelen bu müsamahalı tavır, tamamen anlaşılır gözükmemektedir. Kur'ân'ın eksik olma özelliğini propaganda eden doktrinden vezgeçildiğinden dolayı Şîi bilim adamları, şu an Kur'ân'ın farklı kırâatleri konusuna olumlu bir tutum benimsemişler ve bu çerçeve içinde Şîi versiyonunu da temize çıkarmışlardır⁴¹. Diğer taraftan Şia tarafından burada benimsenen bu müsahamalı pozisyonun, onların gerçek inançlarının bir yansımasından ziyade bir taktik olduğu imkanını bertaf etmemektedir. Başka bir ifade ile Sünnîlerle doğru- dan bir yüzleşmeden kaçınma isteği, (diğer konularda olduğu gibi) *takiyye* (ihtiyaten olduğundan farklı görünme) ye⁴² dayanan bir istek, Şîi saldırgan tutumlarında hariçte bir düşüğe sebep olduğu gibi dahilde ise Şîilerin sadece kendi Kur'ân versiyonlarının sahih olduğu şeklindeki görüşlerine darbe vurmuştur.

6- İMÂMİYE ŞİASININ KİRÂAT FARKLILIKLARIYLA YAHUDİ MİDRAŞLARIN "AL TİKREİ" (אל תקרי -'OKUNAMAZ') Sİ ARASINDAKİ BENZERLİK

Şîiler tarafından kırâat varyantlarına uygulanan tefsir sistemi, "al tikrei" (okunamaz) olarak bilinen Talmud Tefsir metodunu kuvvetli bir şekilde anımsatmaktadır⁴³. Bu metod, (Kur'ân metninde Şîi değişiklikleri ile ilgili olarak anlatılanlara son derece benzer bir şekilde) bir İncil âyetinin bir kelimesini değiştirmek suretiyle yeni bir tefsirini öngörmektedir. Bunun talmud literatüründe mevcut olan çok sayıda örneğinden sadece sadece meşhur bir örnek ile kendimi sınırlayacağım:

Tanna debe Eliyyahu'da⁴⁴ şu öğretilmiştir: *Halakotu* (yani dinsel kaideleri) tekrarlayan kimse, gelecek dünyada kendisine tahsis edilen yerde emin olarak kalır. Bu şöyle yazılmıştır:

- 40) T, 1,7. el-Tabresi, (MB, 1,23-26), benzer ifadeler kullanır ve gerçekte Tusi'ye dayanması muhtemeldir. Tusinin yedi ehraf/kırâat hakkındaki hadise tavrında iltiyatlı olduğuna dikkat çekilmelidir. Her ne kadar bunların Şia'nın muhaliflerinin görüşleri olduğunu ifade etse de (*ve reva'l-muhalfine lena*), o, ne yazık ki bu tamamen reddetmemektedir.
- 41) 2. Bölüme 10. dipnotuyla beraber bkz.
- 42) *Takiyye* düşüncesinin kırâat farklılıklarıyla ilişkisi hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Kitabu'l-Ihticâc*, Ahmed b. Ebi Tâlib et-Tabresi, Bunlar, BA, 93,120, 18-121,1.'de iktibas edilmiştir.
- 43) Literal anlamda: "Okuma"; yani kutsal metindeki malum kelime, metinde görüldüğü şekliyle okunamaz; bilakis çok az bir şekilde değiştirilir ve böylece âyete yeni bir anlam bulunur. (aşağıya bkz.)
- 44) Yani harici tannaitic rivâyet (Baraita), İlyas Peygambere nisbet edilmektedir.

'Onun yolları (*halikot*), ebedi olanlara (veya dünyalara- '*olam*') aittir. (Habakuk, 3/6). Kelimeyi, *halikot* değil, halakot şeklinde oku⁴⁵.

Müfessirler, kutsal metinden zamanını, dini kanun ve kuralları (*halakot*) u incelemeye adanan bir kimsenin gelecek dünyada bir yerinin olduğu fikrini çıkarmak isterler. Bir kimsenin kutsal metindeki halikot'un yerine halakot şeklinde okuduğunu ileri sürerek ve bu yeni kırâatı kullanarak âyeti şu ifadelerle yeni bir tefsirini şöyle yaparlar: 'ebedi olanlar (veya dünyalılar)' ifadesi, ebedi dünyaya yani gelecek hayata işaret etmektedir.

Kelimedeki küçük bir değişiklik (bu durumda bir harfin ihmalî ve seslendirmede bir değişiklik) İncil müfessirlerinin Kutsal metne yeni bir fikri sokuşturmasını mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte bu sistemle Şia'nın sistemi arasında dikkat çektiğimiz teknik benzerliğe rağmen fark olduğuna dikkat çekmek son derece ehemmiyet arz etmektedir. Bunların her biri, resmi metin ile ilgili tefsirlerin konumu konusunda tamamen farklı bir tavra sahiptir. Talmud müfessiri kutsal metnin manasını değiştirme gibi bir maksadı yoktur ve hatta o teoride âyetin orjinal gerçek anlamını keşfedeceğine inanmaz. Onun kırâatleri, her zaman mecazi bir tefsirdir. Diğer taraftan Kur'ân âyetine benzer şeyler yapan Şif tefsiri, ortaya çıkarılan versiyonda başka bir tefsir ihtimali görmez; Şiflerin gözünde bu, âyetin orjinal versiyonudur.

İMAMİYE ŞİASININ KİRÂAT FARKLILIKLARININ VE KUR'ÂN'A EKLEMELERİNİN LİSTESİ

Not: Aşağıdaki düzenlemeler, listede kullanılmıştır.

a) Bold (siyah punto) ile yazılmış [ve altı çizili] kelimeler, Hz. Osman nüshasına yapılan eklemeyi göstermektedir.

b) Âyetin sıra numarasından önceki yıldız işareti (*), şüpheli kırâati yani bu kırâatin tefsir notu mu yoksa "orjinal" metnin 'yeniden teşekül'ü mü olduğuna karar vermenin zor olduğu durumları göstermektedir.

45) The Babylonian Talmud: Megillah, 29b., I. Epstein tarafından İngilizceye çevrilmiştir, London, 1938, cilt 10, s. 174 (küçük değişikliklerle). Baraitanın ibrancisi aşağıdaki gibidir : 'חלכות' "תנא וכי אליהו: כל חשונה חלכותמוכטח לו שהוא כן צולם חכא, שנאמר 'חליכות צולם לו; אל' חלכות' "תקרי 'חליכות' אל" Midraşlardaki bu türün başka bir örneği için bkz. "el tikrei" (אעל, אע) maddesi, Talmudic Encyclopedia, Jerusalem, 1949, cilt.2, s:1-2 ve "al tikrei" maddesi, Encyclopedia Judaica, cilt.2, s.776.

Âyet

Hz. Osman Nüshası

İmamiye Şiasının Kirâati

1. 2/23(21) وإن كنتم في ريب مما نزلنا على عبدنا فأتوا
بسورة من مثله...

وإن كنتم في ريب مما نزلنا على عبدنا في علي
فأتوا بسورة من مثله...
K, I, 417, 26 (Nakledildiği yer,
B, 1, 70, 3)

2 2/59(56) فبذل الذين ظلموا فوما غير الذي قيل لهم فأتوا
علي الذين ظلموا رجزا من السماء....

فبذل الذين ظلموا آل محمد حقهم فوما
غير الذي قيل لهم فأتوا علي الذين ظلموا
آل محمد حقهم رجزا من السماء....

T'A, 45,49; TQ,1, 48,13

(sadece ikinci ilaveyi nakletmek-
tedir); K, 1, 423, 8; B, 1, 104,
2 ve 5; S, 1, 96, 16-17; BA,
24, 222, 8 (T'A'yı nakleder;
ShA, 235/3.

3. 2/90(84) ينسأ اشترأ به انفسهم أن يكفروا بما أنزل
الله....

ينسأ اشترأ به انفسهم أن يكفروا بما أنزل
الله في علي....

T'A, 1, 51,71 (B,1,129, 3;
BA, 3698, 38 den naklen); TF,
60, 23; K, 1, 417, 25.

4. 2/91(85) وإذا قيل لهم آمنوا بما أنزل الله...

وإذا قيل لهم آمنوا بما أنزل الله في علي....
T'A, 1, 51, 74 (B, 130, 2'den
naklen)

5. 2/143(1137) وكذلك جعلناكم أمة وسطا...

وكذلك جعلناكم أمة وسطا...

TQ, 1, 63, 14 - 19 (Rich,
283'den naklen) 46

46) (أمة) yerine (أئمة) 'i okuyan rivâyetin meşhur olmadığı not edilmelidir. Gerçekte rivâyetlerin çoğu, أمة kelimesini İmamlara ait olan şeklinde açıklarlar; fakat onun bir kirâat vechi olduğunu ihtiva ettiğini ifade etmezler (Örneğin bkz. T'A, 1,62-63; TF, 62, 7-14; T,2,7-8; MB, 2,10-11; B, 1,159-160; S, 1, 147,148). TQ'daki rivâyet, diğer taraftan sarih innema nezelet ("[Bu âyet] şöyle nazil oldu.") kişesini ihtiva etmektedir. TN'deki rivâyet (2,15-17) ise âyetin Resmî mushafta geçtiği şekliyle uydurma olduğunu söyler.

6. 3/28(27) لا يتخذ المؤمنون الكافرين أولياء من دون المؤمنين... إلا أن اتقوا منهم تقية...
المؤمنين... إلا أن اتقوا منهم تقية...
T'A,1,166, 24⁴⁷ ;T,2,433 (= MB,3,54); S,1,253, 10.48
7. 3/33(30) إن الله اصطفى آدم ونوحا وآل إبراهيم وآل عمران علي العالمين
إن الله اصطفى آدم ونوحا وآل إبراهيم وآل عمران وعلي محمد علي العالمين
T'A, 1, 169, 34-35 ve TQ, 1, 100,12-14); Bazı kaynaklar, 3/33(30) ayetinin bu şekilde okunmaktadır. (TF, 78; T, 2, 441, 5-6; MB, 3, 62, 10-11) Ayrıca karş. JM, 32; ⁴⁹ KQ, 212 (40. dipnotla beraber)
8. 3/11102(97) يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله حق تقاته ولا تموتوا إلا وأنتم مسلمون
يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله حق تقاته ولا تموتوا إلا وأنتم مسلمون
T'A, 1,194, 119 (B,1,304-305, 4; S, 1, 289, 19-290, 5); TN, 26, 18; Karş, Rich, 282 ve KQ, 212 (Her ikisi, TQ'den naklediliyor.)⁵⁰

- 47) Âyetteki krâat varyantı, bir kişinin takiyye'ye göre tavrının önemini göstermektedir. TQ'daki rivâyetler, 1,100 ve TN, 29,9-16 (B,1,275'de aktarılmış.) bu âyetin takiyyeyi konu edindiğini iddia etmekte; fakat bunun bir krâat farklılığı olduğunu açık bir şekilde ifade etmemektedir. Bu konuda bkz. Kohlberg, "Some Imami-Şi'i Views on taqiyya", KB, III. bölüm, s. 395-402 (=Journal of the American Oriental Society, cilt, 95/3 [1975]), ve eldeki bu mesele için özellikle bkz s. 396 ve 6.dipnot.
- 48) et-Tusî ve onu izleyen Tebresi, krâatının Hasan Basrî, Ferra (ayrıca bkz. MQ, 1, 205) ve Mücâhidi de içine alan bir kaç önemli kârî tarafından benimsenen bir versiyon olduğunu ifade etmektedirler. Buna ilaveten bu iki müfessir, takiyyeye göre gösterilen kavramın önemini vurgulamaktadırlar (T,435; MB, a.y.) Benzer bir tavır, el-Kasani'nin yazmalarında da bulunmaktadır (S.a.y.); Ayrıca bkz. CB, 3, 230 ve KHT, 1, 422.
- 49) Jeffery (a.e, a.y.), bu krâat varyantının Abdullah b. Mesud nüshasında bulunduğunu ve bunun Ehl-i Beyt imamlarından nakledildiğini" ifade eder; Ayrıca bkz. B, 1, 279,17.
- 50) İki rivâyet, kesin olarak resmi versiyonun İmam Zeyd'in krâatı ile özdeş olduğunu; ayrıca Ali'nin versiyonunun (ki o, bu rivâyetlere göre "[baş melek] Cebrail tarafından Hz. Muhammed'e inzal edilen" versiyona benzemektedir) burada verilen ilaveleri ihtiva ettiğini ifade etmektedir.

9. 3/110(106)   کتتم غیر ائمة أخرجت للناس...
کتتم غیر ائمة أخرجت للناس...
T'A, 1, 195, 128 - 129⁵¹ ve
TQ, 1, 110, 1 B,1,308-309;
S, 1, 289, 19-290, 5'den nak-
len); TN, 26,18, Karş. Rich,
282 ve KQ, 212 (Her ikisi,
TQ'den naklediliyor.
10. 3/123(119)   ولقد نصرکم الله بیدر وانتم اذنته...
ولقد نصرکم الله بیدر وانتم ضعفاء/للیل...
T'A, 1,196, 133-134 (B, 1,
310, 2-3; S,1,295, 10'dan
naklen) Yerine قلیل okur-
ken, T'A, a.e, 135 (= B, a..e,
a.y., S, a.e., a.y.) ضعفاء oku-
maktadır.⁵² Son versiyon, aynı
zamanda TQ, 1,122,14 (karş.
Rich, 284); T,2,578; MB, 4,
188 tarafından tercih edilen bir
krâattır, Ayrıca bkz. JM, 125.⁵³
11. 4/24(28)   ...لما استمعتم به منهن...
...لما استمعتم به منهن...
T'A, 1, 234, 87, 88 ve TQ,1,
136,1 (B, 1, 360-361; S, 1,
346)⁵⁴; T,3, 166⁵⁵ ĞB, 5,12
13; Rich , 13; ShA, 236/12.

51) Bu iki rivâyet, açık bir şekilde bunun bir Şii krâat olduğunu ifade etmektedir. Fakat karş. 130 no-
lu rivâyet, resmi versiyona da sahiptir. Âyetin tefsiri her hangi bir Şii özelliğinden de yoksundur.

52) Bu âyetteki değişim, ismet (peygamberlerin [ve İmamiye Şia'sının İmamet doktrininde de İmamlar-
nın] günah ve hatadan masumiyeti) doktrininin bir sonucudur. İmamiye müfessirleri, Allah'ın Hz.
peygamberi ve ordusunu Bedir Savaşında (ki bu âyetin konusu budur.) Hz. peygambere bir iftirayı
öne süren bir tanımlama olan اذلة ('rezil rüsvay edilmiş') olarak anlatmasını tasavvur edilemez gör-
mektedir قلیل ('az') ضعفاء ('zayıf') krâatleri, bu müfessirlerin gözünde Hz. Peygamberin ve
onun askerlerinin içinde buldukları gerçek durumu daha iyi yansıtmakta ve aynı zamanda ismet
görüşü noktasında doktrinel zorlukları da doğurmaktadır. Daha ileri detaylar için bkz. BS, ss, 96
ve s.146..

53) Jeffery (a.e.,a.y.) bu krâatin, Ubey b. Ka'b'in nüshasında bulunduğu ifade etmektedir.

54) Bu ilavenin anlamı ve konumu hakkındaki Sünnî-Şii ihtilafları için yukarıdaki 2.D bölümü ve 20b
dipnota bkz.

55) et-Tusî, Şia tarafından benimsenen bu âyetteki eklemenn, İbn Abbas, İbn Mesud ve Ubeyy b. Ka'b
gibi bazı önemli karilerin (Kurâ) nüshalarında mevcut olduğunu ifade etmektedir. Aynı şey, Jeffery
tarafından ima edilmektedir (JM, 36,126,197, 246, 255, 288).

12. 4/47(50) يا ايها الذين اوتوا الكتاب آمنوا بما انزلت
يا ايها الذين اوتوا الكتاب آمنوا بما انزلت
مصداقا لما معكم... لي علي مصداقا لما معكم...
13. 4/64(67) ...ولوا انهم اذ ظلموا انفسهم جاءوك...
...ولوا انهم اذ ظلموا انفسهم جاءوك يا علي...
TQ,1,142,13 (B,1,391,1).⁵⁷
14. 4/66(69) ولوا انهم فعلوا ما يعظرون به...
ولوا انهم فعلوا ما يعظرون به لي علي...
K, 1, 424, 60 (B, 1,391, 2 ve 3; S, 1, 369, 6-7 (karş. T'A, 1, 256, 188).
15. 4/166(164) لكن الله يشهد بما انزلنا اليك...
لكن الله يشهد بما انزلنا اليك لي علي...
T'A, 1, 285, 307; TQ, 1, 159, 3-5 (B, 1, 428, 1 ve S, 1, 414, 6 [sadece TQ'den naklediyor]; BA, 36, 99, 39). Karş. Rich, 285; KQ,212
16. 4/168(166) إن الذين كفروا وظلموا...
إن الذين كفروا وظلموا آل محمد حقهم...
TA, 1, 285, 307; TQ, 1, 159, 6 (B, 1, 428, 2-3; S, 1, 414, 11-12; BA, 36, 99, 39 vasitasıyla); K, 1, 424, 59; ShA, 236/11; KQ, 212.
17. 4/170(168) يا ايها الناس قد جاءكم الرسول بالحق من ربكم
يا ايها الناس قد جاءكم الرسول بالحق من ربكم
فآمنوا خيرا لكم وإن تكفروا فإن الله
فآمنوا خيرا لكم وإن تكفروا
مالي السموات والارض.... مالي السموات والارض....
T'A,1,285,307 (B,1,428,2; S,1,414,15-16; BA,36,99, 39); K,1,424,59.

56) Son kaynak tarafından elde edilen iki kırâat metni şunlardır: 1) بما انزلنا علي عبداه (hadis no: 3) ve 2) لورايبنا لي علي (a.e., 373, 1).

57) Bu ilavelerin (TQ, a.y,'de hâkeza nezelet ifadeleriyle işaret edildiği gibi) "orjinal" metnin bir parçası olduğu görüşünü ortaya koyan bu rivâyetin aksine diğer rivâyetler bu kelimeleri, tefsirî ekleme olarak değerlendirmektedir. Bkz. B,1,390, 7; 390, 14..

18. 5/1 يا ايها الذين آمنوا أولوا بالمعقود...
يا ايها الذين آمنوا أولوا بالمعقود التي عقدت
عليكم لأمرالمؤمنين عليه السلام ...
TQ, 1, 160, 10-11 (B, 1, 431,
9; S, 1, 417, 11-12 vasitasıyla).
19. 5/6(8) يا ايها الذين آمنوا إذا قمتم إلى الصلاة فاغسلوا
وجوهكم وأيديكم إلى المرافق وامسحوا
برؤسكم وأرجلكم...
يا ايها الذين آمنوا إذا قمتم إلى الصلاة فاغسلوا
وجوهكم وأيديكم إلى المرافق وامسحوا
برؤسكم وأرجلكم...
T'A, 1, 298, 50 ve 299,50⁵⁸
(B, 1, 450 454 ve S, 424-426
bu eser, diğer Şii kaynaklardan
naklediyor; K, 3 29-31; T, 3,
447-453⁵⁹; MB, 6, 34, 37-38;
MQ, 1, 302-303⁶⁰ ĞB, 6,
126-131; KHT, 1, 597-598.
Ayrıca karş. Rich,7-8.)

- 58) Burada iktibas edilen kaynakların bir kısmı, bu krâat varyantına sadece ima ederken diğerleri açıkça ve genişçe bunun üzerinde durmaktadır. Girişte ifade edildiği gibi bu âyet, Ehl-i Sünnet ile Şia arasındaki hukuki bir ihtilâfın odağıdır. Mevcut sorun, bu âyetteki (ve ayaklarınızı) ifade-sinin sentaktik (nahiv) durumudur. Ehl-i sünnet tarafından benimsenen krâat, mefulu bih olarak (وارجلكم) kalmaktadır; yani لاغسلوا (yıkayın) fiilinin, önceki iki mefulüne (yüzünüzü ve ellerinizi) atfedildiği üçüncü direkt mefulu olarak değerlendirilmektedir. Bir kişinin namazdan önce ayaklarını yıkaması gerektiği şeklinde öne sürülen Sünnî yorum, bundan çıkarılmaktadır. Diğer taraftan Şia, برؤسكم kırâatini (başınızı) kelimesine atfederek mefulu bih gayri sarîh olarak راسحوا (meshedin) fiilinin ikinci indirekt mefulü olarak saymaktadırlar. Böylece İmamiye doktrinleri, mümin için başını ve ayaklarını meshetmesinin yeterli olduğu ve onları yıkamağa mecbur olmadığı sonucunu çıkarmaktadırlar. Bununla beraber bazı İmamiye alimleri, bir kişinin takiiye düşüncesiyle Sünnî prensibi izleyebileceğini savunmaktadırlar. Bu mesele çin Tusî'nin ifadelerine (el-Istîbâr fi me'htülîfe mine'l-Ahbâr, cilt,1, bölüm, 37, s. 64-66 ve özellikle burada iktibas edilen s. 66'daki 5-8. satırlardaki sonucuna) bkz: "Ve (bir kişinin ayaklarını yıkamağı gerekli olduğunu konu edinen yukarıda zikredilen) bu rivâyet, Sünnîlerin (sistemine) tekabül etmektedir. Bu takiiye ile korunmalıdır. Çünkü İmamlarımıza göre barış içinde olduğunda bir kişinin ayaklarını (sadece) meshedebilecekleri meşhurdur ve şüphe götürmez. (fe hâzâ haber muvâfikun li'l-âmmeh ve kad verede mevride't-takiiye li enne'l-ma'lume ellezi la yetehâlefu fihî eş-şakku min mezahibi eimmetinâ aleyhimü's-selam el kavî bil-misl ale'l-ricleyni)"
- 59) Tibyan'ın editörü (Ahmed Habib Kuşayr el-Âmilî), sadece Şii doktrinini destekleyen tefsir rivâyetlerini nakletmemiş, aynı zamanda aynı rivâyetlere göre mefulu bih konumundaki karşıt krâati (yani رارجلكم) de harekelemiştir. (Bkz. T,3,447,14).
- 60) el-Ferra, ayakların yıkanmasını isteyen kaideye uyan iki rivâyetini, Kur'ân metnine girmediğine dair iki rivâyet sunar (kesinlikle Şi'a doktrinine uygun olarak); fakat bunlar, sadece Hz. Peygamberin bir sünneti'dir.

20. 5/67 (71) ... يا ايها الرسول بلغ ما انزل إليك من ربك... يا ايها الرسول بلغ ما انزل إليك من ربك

في علي

TQ,2,201, 9 (Karş. S, 1, 460, 2-3; a.e, 462, 7; a.e, 463, 3-4; Rich, 258); B, (*Keşfu'l-Gumme*'den naklen) şu alternatif kırâat versiyonu elde etmiştir *المؤمنين* (Karş.JM,40) *أن علي مولي*

21. 6/93 ... رولو تري إذ الظالمون في غمرات الموت...

رولو تري إذ الظالمون آل محمد حقهيم

في غمرات الموت...

TQ, 1, 211, 8 (B, 1, 542, 6 vasitasıyla)

22. 6/159 (160) ... إن الذين فرقوا دينهم وكانوا شيعا...

إن الذين فرقوا دينهم وكانوا شيعا...

TA, 1, 385, 131 (B, 1, 565, 3; S, 1, 560, 3-4; BA, 9, 389); Karş., TQ, 1, 222, 10 (B, a.e., den nakletmiştir.)⁶¹; T, 4, 328; MB, 8, 244, 2; karş. MQ, 1, 366; ĞB, 8, 104; KHT, 2, 64. Ayrıca bkz.Jm, 42

23. 7/172(171) ... وإذ أخذ ربك من بني آدم من ظهورهم ذريتهم

وإذ أخذ ربك من بني آدم من ظهورهم ذريتهم

وأشهدهم علي أنفسهم الست بربكم....

وأشهدهم علي أنفسهم الست بربكم وأن

محمدًا رسول الله [بكم] وأن علي أمير

المؤمنين...

TA, 2, 41, 113-114⁶² (B, 2, 50; BA, 9, 256).

61) TQ'da (a.e.,a.y.) لروا fiilin (aynılığa düştüler), bir kırâat varyantı olarak görülmeksizin لروا fiilin yardımıyla açıklandığı vurgulanmaktadır. Ne var ki Şif değişikliğinin eşsizliği (> لروا), لروا Kummi'nin aşağıdaki yorumuyla daha açığı çıkmaktadır. لروا أميرالمؤمن وصاروا شيعا ("Müminlerin emirini terkettiler ve fırkalara ayrıldılar.") Bununla birlikte her iki kırâatin, aralarındaki farklılığa rağmen anlam açısından kapalı olduğunu ifade eden Tusi'nin yorumuyla karşılaştır. (T,4,328).

62) بكم kelimesi, kaynağın bizzat kendisinde köşeli parantez içinde geçmektedir; böyle bir parantez bu baskının dayandığı bazı yazmalarda sadece geçen ilaveler için kullanılmıştır (aynıca krş. TA [1], 131a, 1.19. Burada bu kelime, bulunmamaktadır.)

24. 9/40 فأنزل الله سكينته عليه وأيده بجنوده... فأنزل الله سكينته علي رسوله....
TA, 2, 89, 58 (B, 2, 1128,
10; S, 1, 702, 12-15; BA, 19,
80, 23 vasıtasıyla).⁶³
25. 9/105(106) وقل اعلموا الصبرى الله عملكم ورسوله
والمؤمنون... والمؤمنون...
K, 1, 424, 62 (B, 2, 157, 7 ve
S, 1, 727, 4-5)⁶⁴
26. 9/117(118) لقد تاب الله علي النبي والمهاجرين والأنصار
الذين اتبعوه في ساعة العسرة...
لقد تاب الله علي المهاجرين والأنصار
الذين اتبعوه في ساعة العسرة...
TQ, 1, 29716 (B, 2, 168, 1 [2,
132 ile beraber]; S, 11, 736, 3-
7 Bu ayrıca TQ, MB, ve
Kitâbu'l-İhticâc'tan nakletmek-
tedir); MB, 10, 156, 30.⁶⁵

- 63) Bu üç eser, bu kırâat için kaynak olarak TA ve K'yi zikretmektedir; Şii kırâatte, açık bir şekilde Sünnî karşıtlığı maksadı yansıdığı ifade edilmelidir. (Hem Şii hem de Sünnî müfessirlere göre) bu âyet, Mekke halkından kaçtıklarında Hz. Ebubekir'in Hz. Muhammedi mağarada misafir etmesini anımsatmaktadır. Şii geleneği, bununla beraber resmi metindeki Hz. Ebubekir'e işaret eder şekilde tefsir edilme ihtimali bulunan *علي* kelimesindeki tüm şüpheleri ortadan kaldırmak için çaba sarfeder; şöyle ki bir tefsir, onu ilahi vahyi (sekine) alan şahıs pozisyonuna çıkarmaktadır. Bu yüzden ilahi vahyi sadece Muhammed'in aldığı vurgulamak için *علي رسوله* ('resulüne') ifadelerini okumaktadır. Ayrıca bkz. T, 5, 223 ve MB, 10, 55. Bu iki eser, bu âyete bağlı olarak Hz. Muhammed'in mağarada gizlenme olayını yukarıda zikredilen kırâat varyantını işarette bulunmaksızın tartışmaktadır. Jeffery tarafından zikredilen versiyonuyla (JM, 214) karşılaştır. Ona göre bu versiyon, Hz. Ömer'in kızı Hafsa nüshasında şu şekilde yer almakta, *وأنزل سكينته عليهما وأيدهما بجنود*, ('Ve [Allah] onlardan her ikisine sekineyi gönderdi ve her ikisini ordularıyla destekledi...'); Bu âyetin diğer yönlerinin detaylı bir tartışması için bkz. BS, 79-80; 96-97.
- 64) Me'munûn kırâatini 'günahtan masun ve korunmuş olanlar (ve hümlü'l-mü'menûn an hata elma'su-mûn)' şeklinde İmamlara refere ederek izah eden bu rivâyet hakkında bilgi için bkz. K, a.g.e., a.y., dipnot, 6. Ayrıca TQ (1,304, 10, 11) ve TA (2,108-109), bu âyeti ilgili kırâatini kendisini benimsemeksizin İmamlara (veeya sadece Hz. Ali'ye) refere eder şekilde tefsir ettikleri de vurgulanmalıdır.
- 65) Bu âyette (daha önceki gibi [9/40]) Şii versiyonu, Kur'ân metninin ismet doktrini ile uyuşturma isteğini yansıtmaktadır. İmamiye rivâyetleri, Allah'ın gazabına uğramayanlar veya âyette geçtiği gibi 'Allah, peygamberin, muhacirlerin ve ensarın tevbelerini kabul ettiği' kimselerle yani muhacirin ('hicret edenler,.) ve ensar ('yardımcılar') ile eşit seviyede görülmesi fikrini kabul etmemektedirler. Allah'ın Peygamberi Hz. Muhammed'e kızgın olması fikri, düşünülemez. Buradaki zorluk, âyetteki kırâatte meydana getirilen 'bi'n-nebiyyi ala'l-muhâcirine ve'l-ensâr ([Allah], peygamber sebebiyle Muhacir ve Ensarın tevbesini kabul etmiştir.)' şeklindeki basit bir düzeltme ile haledilmektedir. Bu küçük tashihi, sadece Hz. Muhammed'in Allah'ın gazabının nesnesi olmayı önlemekle kalmaz; aynı zamanda onu, 'şafi' (şefaathçi) pozisyonuna yükseltmektedir ki, onun şefaati, Allah'ı diğerlerinin tevbesini kabul etmeye razı etmektedir.

27. 9/118(119)

وعلى الثلاثة الذين خلفوا حتى إذا ضاقت عليهم

عليهم الأرض....

الأرض....

T'A, 2, 115, 152; TQ, 1, 297, 18-19 (Her iki kaynak diğer kaynaklar gibi [örneğin K ve MB] B, 2, 168-169; S, 1, 737, 22'den nakletmiştir); T, 5, 316, 16; MB, 11, 153, 17. Ayrıca bkz. المخلفين olarak okuyanların aksine 'Ali tarafından tercih edilen bu kırâat varyantını elde eden Jeffery (JM, 187). Bu, aynı zamanda Kufeli kırâat imamı el-A'meş [a.e., 319] ve Cafer es-Sadık [a.e., 333]'in da kırâatıdır. Karş. KHT, 2, 218 Bu eser, yukarıda zikredilen kırâat farklılıklarına⁶⁶ ilaveten kırâatını vermektedir.

- 66) Bir kişi, Şii versiyonun arkasındaki fikri aydınlatabilmesi için bu âyetin genel olarak Müslüman Kur'an tefsirlerinde tefsir ediliş biçimini yeniden gözden geçirmesi gerekmektedir. Bu tefsirlerin hepsi, 9 surenin 116/115-119/118 âyet kümesini (8/630 yılında gerçekleşen) Tebuk Seferi boyunca Hz. Muhammed'e inananların bir kısmının davranışına işaret eder şekilde anlamıştır. Ancak Şünni ve Şii müfessirler, bu âyet kümesindeki belli kelimelerin tefsiri ve kırâati konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Tartışma konusu olan âyete gelince, Sünnî müfessirler onu: *وعلى الثلاثة الذين خلفوا* ('ve geri bırakılan üç kişi') şeklinde okur ve (bu konu ile ilişkili olan ve bu üç insan Hilâl b. Umeyye, Ka'b b. Mâlik ve Mirâre b. Rebi' ile özdeşleştiren farklı rivâyetlere göre, CB, 11,52-56) burada zikredilen üç isimsiz şahsiyeti ensardan üç kişiyle özdeşleştirir. Diğer taraftan âyetteki ifadeyi *خالفوا* şeklinde okuyan İmamiye geleneği, bu kişileri Hz. Peygambere itaat etmeyen şu şahıslar ile aynıleştirmektedir: Osman ve sahibâhu ('Osman ve iki arkadaşı'). Cümledeki şifre kelime (sahibah), büyük bir ihtimalle iki halife Ebu Bekir ve Ömer'e işaret etmektedir. (İmamiyenin Kur'an tefsirlerinde bu tür şifreli kelimelerin kullanımı hakkında bkz.I., Goldziher, "Spotnamen der ersten Chalifen bei den Schi'iten", Ignaz Goldziher'in *Gesammelte Schriften*, Hildresheim, 1970, cilt, 4,s. 295-308; ve son zamanlarda ise BS, s. 104-106). İmamiye müfessirlerinin, Sünnî versiyonun eksikliklerine işaret ederek kendi versiyonlarının üstünlüğünü savundukları da ayrıca vurgulanmalıdır. (İsteklerinin aksine geri bırakılan [hullifû] üç adam şeklindeki Sünnî versiyon, şâyet sahih ise, Allah için onlara kuzmuş olmaları pek uygun gözükmemektedir. (lev kânû hullifu mâ kâne aleyhim min sebil) (T'A, [a.e., a.y.] ve ayrıca ifadeyi velem yekun aleyhim min aybin, şeklinde okuyan Kummi'ye (TQ, 1, 296,1) bkz.) Dahası genelde âyetin, Allahın onların bu davranışlarını affettiğini öne süren konteksi, tamamen aydınlanmamaktadır. Bunun aksine bu âyetteki Şii kırâatine göre (yani *خالفوا*), Allahın bu günahkarları affı, ilave bir anlamı vermektedir. Sonuç olarak üç adamı Sünnî geleneğe benzer bir tavırla özdeşleştiren rivâyetlerin, aynı zamanda Şii kaynaklarda bulunduğu not edilmelidir (Örneğin bkz. T'A, 2,115, 159; B,2,169,6, vasıtasıyla TQ, 1, 269, 15-16; S, 1, 728, 4-5 ve hadis üç a.e., a.y.) [Yapılan nakil, *Nehcü'l-Beyandandır.*]

28. 16/24(26) وإذا قيل لهم ماذا أنزل ربكم قالوا أساطير الأولين
- وإذا قيل لهم ماذا أنزل ربكم لي علي قالوا أساطير الأولين
- TF, 234; TA, 2, 257, 17-18 (B, 2, 363; S, 1, 920; BA, 36, 104, 47-48); TQ, 1, 383, 16-117.
29. 16/90(26) إن الله يأمر بالعدل والإحسان وإيتاء ذبي القربى...
- إن الله يأمر بالعدل والإحسان وإيتاء ذبي القربى حقه ...
- TA, 2, 267; 60 (B, 2, 381, 5; S, 1, 937, 8-10; BA, 7, 129).⁶⁷
30. 16/92(94) تتخذون أيمانكم دخلاً بينكم أن تكون أمة هي أربى من أمة...
- تتخذون أيمانكم دخلاً بينكم أن تكون أمة هي أربى من أمة من أمتكم ...
- TA, 2, 268, 644 ve TQ, 1, 389, 17 (Her ikisi, B, 2, 382-383; S, 1, 939, 3-6'da nakledilmiştir.)
31. 17/60(62) وما جعلنا الرزيا التي أربناك إلا فتنه للناس والشجرة الملعونة في القرآن...
- وما جعلنا الرزيا التي أربناك إلا فتنه لهم ليعمها فيها والشجرة الملعونة في القرآن...
- TQ, 2, 21, 19-21 (B, 2, 425, 12 [Bununla birlikte bu şahıs, kelimesini olduğu gibi bırakmaktadır]; S, 1, 916, 7-9 kelimesini atmak suretiyle yani فتنه ليعمها şeklinde okumaktadır.]⁶⁸; Jeffery, (JM, 55), kıratını İbn Mes'ud'un kırâatı olarak vermektedir.)

67) Ayyaşı de geçen rivâyet, حقه ifadesini içeren kırâatın Ali'ye ait olduğunu ilave etmektedir; Diğer taraftan Zeyd, resmi mushafta geçtiği şekliyle âyeti seçmektedir. Kur'ân âyetlerinden farklı olarak حق (hak) kelimesinin ilavesinin Şif haklarının gaspını koruyan Şif kırâatlerde yaygın olduğu not edilmektedir. (bkz. listede 2, 16, 22, 32, 34, 37, 41 ve 47) Dahası bu ilavelere sahip olmayan Şif geleneği, yukarıda zikredilen (içinde geçen zil-kurba ["erkek akraba"] ifadesine dayanarak) âyeti Hz. Peygamberin ailesine ve/veya genelde Şia'ya refere eder şekilde tefsir etmektedir. (Örnek için bkz. TQ, 1, 388, 17-18; TF, 236; T, 6, 419, 4-5).

68) TA, 2, 297, 93'de TQ'da geçen bir rivâyete benzer bir rivâyet verilmektedir; ancak resmi nüshaya eklenen kelimelerin bir kırâat farklılığı olduğu hiç bir yerde zikredilmemiştir. Hem Sünni hem de Şif tefsirlerde bu âyetin, Ernevi hanedanına refere eder şekilde tefsir edildiği vurgulanmalıdır. Ernevilere işaret eden Kur'ân âyet grupları arasında bu âyetin önemi hakkında Goldziherin detaylı yorumuna bkz. Rich., s.266-67 ve ayrıca onun Müslim Studies, cilt, 2, s. 111-12.

32. 17/82(84)   ونزل من القرآن ما هو شفاء ورحمة للمؤمنين
ولا يزيد الظالمين إلا خسارا
- ولا يزيد الظالمين إلا خسارا
- T'A, 2, 315, 155 (B, 2, 443, 2
[ve ayrıca bkz. 3-4 a.e.]; S, 1,
987, 3-5.)
33. 17/89(91)   ولقد صرفنا للناس في هذا القرآن من كل
مثل فإبي أكثر الناس إلا كفورا
- مثل فإبي أكثر الناس إلا كفورا
- T'A, 2, 317, 166⁶⁹ (B, 445,
4; S, 1, 989, 10-11; BA, 36,
105, 50 vasıtasıyla).⁷⁰ Karş. K,
1, 425, bu şahıs burada
بولاية علي şeklinde oku-
maktadır.
34. 18/29(28)   إنا اعتدنا للظالمين ناراً...
إنا اعتدنا للظالمين ناراً...
- T'A, 2, 326, 28 ve TQ, 2, 35,
6 (Ayrıca a.e., 282, 11'de
nakletmiştir). Bu iki tefsir, B, 2,
465-466; S, 2, 13, 3-4'de nak-
ledilen diğer kaynaklar gibi
TQ'dan ve K'den bu ilaveyi
rivâyet etmektedir. (Bkz. K, 1,
425, 64).
- *35. 20/115(114)   ولقد عهدنا إلى آدم من قبل كلماتي...
محمد وعلي وفاطمة والحسن والحسين
والآلمة عليهم السلام من ذريتي نسي...
- ولقد عهدنا إلى آدم من قبل كلماتي
محمد وعلي وفاطمة والحسن والحسين
والآلمة عليهم السلام من ذريتي نسي...
- K, 1, 416, 23 (B, 3, 45, 3 ve
S, 2 80, 5-7 vasıtasıyla).

69) Bu ilaveyi ihtiva eden rivâyet, T'A(1)'da mevcut değildir.

70) Son üç kaynağın, T'A'da geçen versiyonu çok az bir değişiklikle (ولاية yerine بولاية) zikrettiği not edilmelidir. Ayrıca son iki kaynak (B ve S), bu ilave için kaynak olarak K'yi zikretmektedir. Bununla beraber karş. B (a.e., a.y.)deki üçüncü rivâyet, resmi mushafı değiştirmeksizin bırakmakta, fakat âyetin velaye ile ilişkili olarak vahyedildiğini ilave etmektedir.

36. 22/52(51) وما ارسلنا من قبلك من رسول ولا نبي...

وما ارسلنا من قبلك من رسول ولا نبي

ولا محدث

TQ, 2, 86, 2 (B, 3, 98, 1 vasi-
tasıyla); BD, 320, 3 ve 321, 8
(BA, 26, 31 ve a.e., 80, 41
[Kissî'den naklediyor]; K,1,177
2, 129, 8-9'de naklediyor.)

(S,

Ayrıca bu ilavenin Ubey b. Ka'b
(JM, 148) ve Abdullâh b. Abbâs
(a.e., 202) mushaflarında geçti-
ğine işaret eden Jeffery'e bkz.⁷¹

37. 25/8 (9) وقال الظالمون إن تبعون إلا رجلا مسحورا...

وقال الظالمون لال محمد حقهيم

إن تبعون إلا رجلا مسحورا

TF, 291; TQ, 2, 111, 18 (B, 3,
156 1 [Ayrıca bkz, a.e., hadis
no: 3]; S, 187, 3-5).

*38 25/28 (30)

يا ويلتي ليتني لم أتخذ فلانا خليلا

يا ويلتي ليتني لم أتخذ التائي خليلا

B, 3, 163, 4 (Muhammed b.
Abbâs'tan naklen).⁷²

71) Şiâ'nın resmi âyet olarak okuduğu محدث terimi ('Allahın kendisine konuştuğu ve öğrettiği kimse') Kur'ân'a İmamların da vahyin bir formunun parçası oldukları fikrini sokuşturmaya çalışmaktadır. Bu konu hakkında bkz. E. Kohlberg, "The Term Muhadath in Twelver Shiism", KB, böl. V, s. 39-47 (=Studia Orientalia Memoriae D.H. Baneth Dedicata, Jerusalem, 1979); ve son zamanlarda: Y.Friedmann, *Prophecy Continous: Aspects of Ahmedi Religious Thought and its Medieval Background*, Berkeley, Los Angeles, London, 1989, s.82-86; ve ayrıca bkz. BS, 139-140, 158. dipnotla birlikte (s. 282-283).

72) İbn Cuham olarak bilinen 3-4./9-10. asırların bir Şif alimi, bir kısmı sadece mevcut olan Kur'ân üzerine bir tefsiri dahil bir çok eser yazmıştır. Küçümseyici ünvan es-Sani'ye gelince, bu, genellikle İmamiye literatüründe 'Ömer b. Hattâb'a refere eder şekilde kullanılmaktadır. Fulân kelimesi de sık bir şekilde 'Ömer'e nisbet edilerek kullanıldığı not edilmelidir; ancak bu Kur'ân metninde bizzat geçtiğinden dolayı onu ima eden başka bir 'şifre-kelime' ile karşılanmaktadır. (Onu hedef alan lakaplar ve sıfatlar hakkında Goldziher'in referanslarına ve BZ, 65. dipnotuna bkz.) Ayrıca bu âyetin, önceki 'yaleyteni't-tehezti ma'a'r-resûli sebilen' ("Keşke peygamberle beraber bir yol tutaydım") âyet gibi Kıyamet gününde Şiânın düşmanları tarafından söylenen sözler olarak tefsir edildiğine de dikkat çekilmelidir. TQ, 2,113,5-6' da geçen bir rivâyet, İmam Ebû Cafer (Bakır)'in tefsirine göre Şiâ'ya karşı yaptığı hatalara pişman olan günahkarın kıyamet gününde: Ya leyteni't-tehezti me'a'r-resûli Aliyyen veliyyen ("Keşke peyfamberle beraber Ali'yi veli edinseydim") diyeceğini ifade etmektedir.

39. 25/28(30) والذين يقولون ربنا هب لنا من أزواجنا وذرياتنا قرة أعين واجعلنا للمتقين إماما
- والذين يقولون ربنا هب لنا من أزواجنا وذرياتنا قرة أعين واجعل لنا من المنقين إماما
- TQ, 2, 117, 15-17 (B,177 [diğer kaynaklardan olduğu gibi naklederek]; S, 2, 207, 2-6; TF, 295, 2; T, 7, 512, 5; MB, 19, 128,16. Karş. Rich, 284; KQ, 212.)⁷³
40. 26/214 واند عشيرتك الأقرين
- واند عشيرتك الأقرين
ورمطك منهم المخلصون
- TQ, 2, 124, 7 ve a.e., 126, 1; TF, 3002, 22-2374; MB, 19, 188, 22; B, 3, 189-192 ve S, 2, 227, 1-177⁵ bu ekleme için TQ'nun da aralarında bulunduğu bir kaç kaynak vermektedir. Ayrıca bkz. ĞB, 19, 121, 5 ve 25. Bu âyete yapılan şu iki ilaveyi tedarik eden Jeffery ile karşı.
- a) وهم أهل بيتك ومن إتبعك من المؤمنین لأن عصوك ورمطك منهم المخلصون لقل. (JM, 68 yanlış doğru cetveli ile birlikte, s.358)b) وهم أهل بيتك من المؤمنین لأن عصوك ورمطك منهم المخلصون لقل (Aynı eser). Her iki varyant da, Ali ve Abdullah b. Mes'ud'a nisbet edilmektedir.
41. 26/227(228) وسيعلم الذين ظلموا اى منقلب يتقلبون
- وسيعلم الذين ظلموا اى منقلب يتقلبون
- ای منقلب يتقلبون
- TQ,2,125, 12-13 (B,3,194, 4; S, 2,230, 17-118 vasıtasıyla). Ayrıca bkz. Rich 285.

73) İki versiyonu ile bu âyet, Hz. Peygamberin ailesini refere eder şekilde tefsir edilmiştir (örn.TF,292-295; TQ,2,117,13-21). Bununla beraber bir krâat farklılığını ihtiva eden bu âyet, müfessirler tarafından tercih edilmektedir. Şii versiyonuna göre terceme şöyle olabilir: "İnananlar arasından bize bir İmam ver" (Ve'c'alna mine'l-Müttekine imâmen). Diğer taraftan diğer krâata göre terceme şöyle olur: "Ve bizi muttakilere bir örnek (imam) kıl".

74) Son üç kaynak arasında bu âyetle ilgili farklar hakkında yukarıda 2.D. bölümünün sonuna bkz.

75) B,190,2'de nakledilen rivâyete dikkatleri çekmek gerekir. Burada metin şöyledir: Ve enzir aşerete-ke'l-akrebine ey rahteke'l-muhlisin. Metindeki ekleme ifadeler, açıklama ifadesi olan ey'den de çıkarılabileceği gibi bir tefsiri ilave olarak anlaşılmalıdır.

42. 33/71   ومن يطع الله ورسوله لقد فوزا عظيما   ومن يطع الله ورسوله لي ولاية علي [ورولاية]
الإلثة من بعده لقد فوزا عظيما
TQ, 2, 198, 1-3 ve K, 1, 414,
8 (B, 3, 340, 1-2 ve S, 2, 369,
5-7. vasıtasıyla).
43. 37/143-144   فلولا أنه كان من المسبحين لبث في بطنه
إلى يوم يعثرون   فلولا أنه كان من المقرين لبث في بطنه
إلى يوم يعثرون
TF, 265, 3-6⁷⁶
- *44. 41/33   ومن أحسن قولا ممن دعا إلى الله وعمل صالحا
وقال إني من المسلمين   ومن أحسن قولا ممن دعا إلى الله وعمل صالحا
وهو صبي وقال إني من المسلمين
T"A, 1, 279, 286⁷⁷ (B, 4, 111,
1 vasıtasıyla).
45. 42/13 (11-12)   كبر علي المشركين ما تدعوهم إليه...
يا محمد من ولاية علي   كبر علي المشركين بولاية علي ما تدعوهم إليه
يا محمد من ولاية علي
K'A, 1, 418, 32 (S, 2, 509,
10-12 vasıtasıyla) ve karş.,
TF, 387, bu şahsiyet benzer
bir varyantı açık bir şekilde
onun bir ekleme olduğuna işa-
ret etmeksizin eserine almıştır.
46. 43/38(37)   حتى إذا جاءنا قال ياييت بيئي بينك بعد
المشركين لباس القرين   حتى إذا جاءنا [يعني فلان ولاننا] ⁷⁸ يقول
أحدهما لصاحبها حين يراه ياييت بيئي
بينك بعد المشركين لباس القرين

76) Bu versiyon, 21/87. âyetin tefsirinde geçmektedir. TF, bu kırâatın geçtiği tek kaynaktır. Bir kimse, Fura'tın ilgili âyetleri tefsir ettiği rivâyetteki metodunu incelediği zaman مسبحين 'nin şöyle açıklandığını görür: Bu iki âyetin konusu olan Yunus'un cezası (bir balık tarafından yutulması), sadece Allah'ın verdiği görevden kaçma girişiminin bir sonucu değil, aynı zamanda o daha özel bir sebep için meydana gelmişti. Çünkü semavi ve arazi tüm varlıklar arasında sadece o, kendisinden Ali'ye dostluğunu (velaye) ifade etmesi istendiğinde reddetmişti. "☉ inatçı kabullenmeyişinde direnince ve Ali'ye dostluklarını ikrar edenlere (el-mukirrin) katılmayınca, kıyamet gününe kadar balığın midesinde bırakılacaktı." Âyet, Aliye dostluk görevine işaret eder şekilde tefsir edildiğinden dolayı resmi mushafta geçen el-müsebbihin ("tesbih edenler") fiili artık burada uygun düşmediği buradan anlaşılmaktadır. Bu fiil, et ve kandan müteşekkil hiç kimse için değil, sadece Allah'a nisbet edilerek kullanılır; alternatif Şifî fiili, el-mukirrin kolayca insanlar için de kullanılabilir.

77) Bu rivâyet, 4/137 (136). âyetin tefsirinde bulunabilir.

78) Köşeli parantez içindeki üç kelime, açıklama kelimesi olan ya'niden de anlaşılacağı üzere tefsiri ilavelerdir.

- TQ, 2, 286, 13-15⁷⁹ (S, 2, 530 7-9 vasıtasıyla); S'deki başka bir hadise göre Şii kırâatındaki tek fark, ikili formun; yani ('gelenlerden ikisi') ve ('O geldi.') kullanımıdır.⁸⁰
47. 43/39(38) ولن ينفعكم اليوم إذ ظلمتم أنكم في العذاب مشتركون
ولن ينفعكم اليوم إذ ظلمتم آل محمد حقهم أنكم في العذاب مشتركون
- TQ, 2, 286, 15-16 (S, 2, 530, 10 vasıtasıyla) ve ayrıca bkz. B, 4, 143, 3 Muhammed b. Abbas'tan nakille.⁸¹
48. 45/29(28) ...هذا كتابنا ينطق عليكم بالحق...
...هذا كتابنا ينطق عليكم بالحق...
- TQ, 2, 295, 14-17 (B, 4, 169, 1; S, 2, 3-8. Bunların her ikisi -de, Bu kırâatı destekleyen diğer kaynaklardan naklediliyor. Ayrıca bkz. Rich, 281)⁸²
49. 47/2 والذين آمنوا وعملوا الصالحات وآمنوا
بما نزل علي محمد...
والذين آمنوا وعملوا الصالحات وآمنوا
بما نزل علي محمد في علي...
- TQ, 2, 301, 12-13 (B, 4, 181; S, 2, 652, 6 vasıtasıyla).
50. 47/9 (10) ذلك بأنهم كرهوا ما أنزل الله فأحبط أعمالهم
ذلك بأنهم كرهوا ما أنزل الله في علي
فأحبط أعمالهم
- TQ, 2, 302, 10-11 (B, 4, 182, 1 [ve ayrıca bkz, hadis no: 2 Muhammed b. Abbas'tan mervi 83]; S, 2, 563, 15-18 [TQ, MB'ye ilaveten burada علي في

79) Kummi'nin vahiy kelimeleri kılıfına uydurarak (nezelet hâzâni'l-âyatâni hâkeza) sunduğu bu ilave, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e işaret etmektedir. Bu, hem müfessirlerin ya'nî fulânen ve fulânen ifadelerinde hem de âyetin bizzat kendisindeki ehedühümâ kelimesinin ikili formunun kullanılmasında ima yollu anlaşılmalıdır.

80) Kasani, (TQ gibi) bu âyeti, "zorba" (el-câsim) ve "şeytân" (eş-şeytân)'a ki bunlar, Hz. Ebu Bekir ve Ömer'den başkası değildir. -refere ederek tefsir etmektedir. Ayrıca B, 4, 142-43'de nakledilen ve bu iki şahsiyete karşı Kur'an'ın resmi metnine metinsel değişiklikler öne sürmeksizin iftira eden rivâyetlerle karşı.

81) 72. dipnota bkz.

82) Şia tarafından bu âyet için öne sürülen farklılığın anlamı konusunda yukarıdaki 2.A. 11 dipnotuna bkz.

83) 72.dipnota bkz.

51. 47/26(28) ذلك بانهم قالوا للذين كرهوا ما أنزل الله
şeklinde okuyan TQ, MB'ye ila-
veten naklediyor. Bkz. MB, 26,
32,19))
ذلك بانهم قالوا للذين كرهوا ما أنزل الله
لي علي
TQ, 2, 302, 10-11 ve K, 421,
43 (B, 4, 187, 2 ve S, 2, 570,
2-5 vasıtasıyla); Karş. MB, 26,
44, 7.
52. 50/24(23) القيا لي جهنم كل كفار عنيد
يا محمد يا علي القيا لي جهنم كل كفار عنيد
TF, 439, 20-440, 2.84
53. 62/10-11 ...وابتغوا من فضل الله... وتركوك
وابتغوا لفضل الله علي الأوصياء... وتركوك
مع علي قائما قل يا محمد ما عند الله
من ولاية علي والأوصياء خير من اللهو...
للذين اتقوا
Iht, 124-125 (B, 4, 335, 9 ve
BA, 86, 278).
54. 70/1-2 سال سائل بعداب واقع للكافرين...
سال سائل بعداب واقع للكافرين بولاية علي...
K, 1, 422, 47 (B, 4, 381, 1, 4
ve 5; S, 2, 742, 10-11).
55. 72/23(24) إلا بلاغا من الله ورسالاته ومن بعض الله
إلا بلاغا من الله ورسالاته لي علي ومن بعض
الله ورسوله لي ولاية علي...
K, 434, 91⁸⁵ (S, 2, 753, 5-7.
vasıtasıyla).
56. 78/40(41) ويقول الكافر يا ليتني كنت ترابا
ويقول الكافر يا ليتني كنت ترابا
TN,27,17-18.86

84) TF'deki (436-440) ve diğer kaynaklardaki (TQ,2,324-326; B,223-227 ve S,2,260, 13-19) bir kaç rivâyet, Bu âyeti Hz. Muhammed ve Ali'ye işaret eder şekilde açıklamaktadır. Ancak sadece TF'deki bu rivâyet, bu tefsirin Kur'an metnine sokuşturulduğunu öne sürmektedir.

85) K'deki bu rivâyet, ilk ilaveyi (peygamberi) bir vahiy (tenzil) olarak açık bir şekilde tavsif etmektedir.

86) Yukarıda ifade edildiği gibi (2.A bölümünde), ترابيا terimi, Kur'an metnindeki farklı bir kırâat olarak öne sürülmeksizin Ali'ye refere edilerek tefsir edilmiştir. Ne var ki, bazı rivâyetler, bu ifadeyi Kur'an metnine dahil etmektedirler (örneğin burada TN'den nakledilen rivâyet gibi ve ayrıca bkz, yukarıda not 12)

NOT: Bu makale, baskıya girerken İmamiye-Şiasının kırâat farklılıklarının birkaç diğer durumları dikkatimi çekti. Bunların bazıısı, son zamanlarda yayınlanan M.A. Amir-Moezzi'nin Le guide divin dans le shi'isme originel...Paris, (Verdier), 1992, s.200-227. kitabında yer almaktadır. Bu derginin gelecek sayısında yer alacak bir notta tüm yen materyalleri içermesini umuyorum.

KISALTMALAR LİSTESİ

- B - Hâşim b. Süleyman...el-Bahrânî et-Tevbalî, *Kitâbu'l-Burhân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Tahran, ts., 5.cilt.
- BA - Muhammed Bakır el-Meclîsî, *Bihâru'l-Envâr*, Beyrut, 1403/1983, 110 cilt.
- BC - Le Coran (el-Qur'an) traduit de l' arabe par Regis Blachere, Paris, 1980.
- BD - Ebu Ca'fer Muhammed b. el-hasan es-Saffar el-Kummî, *Besâiru'l-Deracât*, Tebriz, 1380 h.
- BS - M.M. Bar-Asher, *Studies in Early İmâmî-Shi'î Qur'ân Exegesis* (3.,4./9.-10. Centuries), Doktora tezi, Jerusalem/ Kudüs, 1991 (İbrance).
- CB - Ebû Cafer Muhammed b. Ceriret-Taberî, *Cami'u'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'ân*, Kahire, 1388/1968, 12.cilt.
- Iht - Ebû Abdillâh Muhammed el-Hârîfî el-Bağdâdî (eş-şeyhu'l-müfid), *Kitabu'l-İhtisâs*, Necef, 1390/1971.
- JM - A.Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'ân*, Leiden,1937.
- K - Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakûp el-Kuleynî, *el-Kâfi*, ed. Ali Ekber el-Gaffarî Tahran, 1377-1381 h, 8 cilt.
- KB - E. Kohlberg, *Belief and Law in İmâmî Shi'ism, Variorum* (Collected Studies Series), Aldershot, 1991.
- KHT - Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zamahşerî, *el-Keşşâf an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil*, 1403/1983, 4 cilt.
- KQ - E. Kohlberg, "Some Notes on the İmamite Attitude to the Qur'ân", S.M. Stern, A. Hourani, V. Brown (editörler) *Islamic Philosophy and the Classical Tradition, Essays Presented to R. Walzer* içinde, Oxford, 1972, s.209-224.
- MB - Ebû Ali el-Fadl et- Tabresî, *Mecma'u'l-Beyân fi Tefsiril-Kur'ân*, Beyrut, 1374-1377/1954-1957, 6 cilt.
- MQ - Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Muhammed el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, Kahire, 1980,3 cilt.
- N - Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali en-Necâşî, *Ricalû'n-Necâşî*, Kum, 1407 h.
- Rich - I.Goldziher, *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung*, Leiden, 1920

- S - Muhammed b. el-Murtazâ (=Muhsin el-Feyz) el-Kâsânî, *Kitâbu's-Sâfi fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Tahran, ts., 2 cilt
- ShA - W. St. Clair Tisdall, "*The Shi'ah Additions to the Koran*", *The Moslem World* 1913 (3), s. 227-241.
- T - Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasan et- Tûsi, *et-Tibyân fi Tefsiri'l-Kurân* Necef, 1376-1385/1957-1965, 10 cilt.
- T'A - Ebu'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd b. Ayyâşi es-Sülemi es-Semerkindî, *Tefsiru Ayyâşi*, ed Haşim er-Resûlî el-Mehallâti, Kum, 1380 h, 2 cilt
- T'A(1)- *Tefsiru Ayyâşi*, yazma, no . 4153 India Office Library, London.
- TF - Furât b. İbrahim el-Kûfî, *Tefsiru Furât*, Necef, 1410/1990.
- TN - *Tefsiru'n-Nu'mânî*, Muhammed b. İbrâhim b. Ca'fer el-Kâtip el-Nu'mânî'ye nisbet edilen Kur'ân üzerine bir çalışma, *Bihârul Envâr*'ı da içermektedir, cilt 93, s.1-97.
- TQ - Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsiru Kummi*, ed. et-Tayyib el-Musevî el-Cezâirî, Necef, 1386-7 h. 2 cilt.